

Թ. Գ. Ս Ա Հ Ա Կ Յ Ա Ն

1920—1923 թթ. ՍՈՎԵՏԱԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում մեծ թվով գրականություն է լույս տեսել Թուրքիայի հանրապետական շրջանի պատմության վերաբերյալ, որտեղ թուրք հեղինակները այս կամ այն առիթով անդրադառնում են Սովետական Միության և Թուրքիայի փոխհարաբերությունների գրեթե բոլոր հարցերին՝ լուսաբանելով դրանք հակապատմական դիրքերից։ Չկա սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության տարբեր էտապներին վերաբերող էական որևէ հարց, որը չաղավաղվեր կամ բացահայտորեն չնենգափոխվեր թուրք հեղինակների՝ պատմաբանների, պետական ու ռազմական գործիչների, ժողովրդաստների հրատարակած բազմաթիվ աշխատություններում, քաղաքական հուշերում, պատմության դասագրքերում և այլն։

Սույն հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ վեր հանել և մերկացնել այդ ֆալսիֆիկացիան ամբողջովին։ Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ սովետա-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմության մի քանի հարցերի սխալ, միտումնավոր լուսաբանումը և պատմական փաստերի հիման վրա հերքել թուրք հեղինակների անհիմն, հակագիտական տեսակետներն ու գնահատականները։

* * *

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո ընդունված առաջին իսկ դեկրետներում ամենայն պարզությամբ շարադրված էին սովետական կառավարության արտաքին քաղաքականության վեհ սկզբունքները՝ մեծ ու փոքր բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության ճանաչում միջազգային կյան-

քում, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հարգում, ուրիշ երկրների ներքին գործերին միջամտելու դատապարտում, տարբեր հասարակական կարգ ունեցող պետությունների միջև խաղաղ գոյակցության հաստատում և այլն:

Հայտնի է, թե սովետական արտաքին քաղաքականության հիշյալ սկզբունքները ինչպիսի հզոր արձագանք գտան ամբողջ աշխարհում: Սովետական կառավարության առաջին արտաքին քաղաքական ելույթները՝ 1917 թվականի նոյեմբերի 8-ին ընդունված հաշտության մասին դեկրետը, արևելքի աշխատավոր մուսուլմաններին ուղղված ժողովոմսովետի 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ի դիմումը մեծագույն ազդեցություն ունեցան արևելքի ձևված ու կեղեքված ժողովուրդների գիտակցության վրա և հզոր խթան հանդիսացան նրանց ազատագրական պայքարի համար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության անմիջական ազդեցության ներքո արևելքի երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների արտահայտություններից մեկն էլ թուրք ժողովրդի մղած հակաիմպերիալիստական պայքարն էր: Հայտնի է, թե այդ պայքարում հաղթանակն ապահովելու գործում ինչպիսի կարևոր դեր խաղաց նորաստեղծ Սովետական պետության բարոյական, նյութական ու ռազմական մեծ օգնությունը:

1920 թ. ապրիլի 23-ին Անկարայում գումարված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի առաջին արտաքին քաղաքական ակտը դա ժողովի անունից նրա նախագահ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի ապրիլի 26-ին ուղարկած նամակն էր սովետական կառավարության ղեկավար Վ. Ի. Լենինին, որտեղ նորակազմ քեմալական կառավարությունը օգնություն է խնդրում Սովետական Ռուսաստանից:

Պատասխանելով Քեմալի նամակին, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Ջիչերինը հայտնում էր, որ սովետական կառավարությունը պատրաստ է անմիջապես հաստատել դիվանագիտական ու հյուպատոսական հարաբերություններ և այլն¹:

Սովետական Ռուսաստանի ու քեմալական Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ավելի կարեւոր նշանակություն ունեւր վերջինիս համար, որովհետեւ Անկարայի կառավարության միջազգային և ներքին դրությունը 1920 թվականի գարնանը և ամռանը շատ ծանր էր: 1920 թ. ապրիլին կայա-

¹ Մանրամասն տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II. Госполитиздат, М., 1958, стр. 555.

ցած Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում դաշնակից տերությունները մշակեցին Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը։ Ֆրանսիան համաձայնվում էր պաշտպանել Անգլիայի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը։ Երկրի ներսում տեղի ունեցան մի շարք ապստամբություններ քեմալականների դեմ, հարձակման անցալ ալսպես կոչված ռիսալիֆաթական բանակը։ Միևնույն ժամանակ հունական զորքերը 1920 թ. հունիսին ձեռնարկելով մեծ առաջնադաշում Անատոլիայում ու Թրակիայում գրավեցին Ադրիանուպոլիսը, Բրուսան, Բալըքեսիրը, էրեզլին և մի քանի այլ քաղաքներ։ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին սուլթանական կառավարությունը հարկադրված էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և մյուս տերությունների հետ ստորագրել Սևրի դաշնագիրը, որով Արևելյան Թրակիան Ադրիանուպոլսի հետ, ինչպես նաև Իզմիրի շրջանը, անցնում էին Հունաստանին, Մոսուլը՝ Անգլիային, սիրիական սահմանին հարող տերիտորիան՝ Ֆրանսիային և այլն։ Կապիտուլյացիաների ուժով մնում էր անձեռնմխելի, անդունդները տրվում էին միջազգային հանձնաժողովի կառավարմանը՝ համարվելով լրաց բոլոր երկրների առևտրական և ռազմական նավերի համար, ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ, Թուրքիային արգելվում էր կոնցեսիաներ տալ առանց դաշնակիցների հատուկ ֆինանսական հանձնաժողովի թույլտվության և այլն։

Ինչպե՞ս է լուսաբանվում սովետա-թուրքական հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակաշրջանի պատմությունը թուրք հեղինակների կողմից։

Պետք է ասել, որ ֆալսիֆիկացիան սկսվում է հենց այստեղից։ Նենգափոխելով պատմական իրականությունը, անտեսելով այն ժամանակ ստեղծված իրադրությունը և վերոհիշյալ դիվանագիտական փաստաթղթերը, թուրք պատմաբանները գործն այնպես են ներկայացնում, թե իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում բարեկամական կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ, իսկ վերջինիս մեծագույն շահագրգռվածության մասին ոչ մի խոսք չեն ասում։ Այսպես, օրինակ, Քեմալ Քարիաթը Թուրքիայի քաղաքականությանը նվիրված գրքում, որը լույս է տեսել Վաշինգտոնում 1959 թ., անդրադառնալով Քեմալի վերոհիշյալ նամակին, գրում է. «Սովետները տեսան, թե ինչպիսի օգուտ կարող են ստանալ Թուրքիայի հետ համագործակցելուց։ Հարավում բարեկամական Թուրքիայի առկայությունը կուժեղացնեի Սովետների հարավային թևը»¹։ Իսկ

¹ Kemal H. Karpat, Turkey's Politics. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1959, p. 349.

1921 թ. սկզբներին Սովետական Ռուսաստանը հիմնականում ավարտել էր հակահեղափոխական ներքին ու ինտերվենտների ջախջախումը և հաղթանակած դուրս եկել քաղաքացիական պատերազմից: Սովետական իշխանությունը հաստատվել էր ամբողջ Անդրկովկասում: Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանն արդեն ձեռք էր բերել նկատելի հաջողություններ. դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել իրեն հարևան երկրների (այդ թվում հարավային հարևանների՝ Իրանի և Ավջանստանի) հետ, բանակցությունների մեջ մտել արևմտյան մի շարք տերությունների հետ: Հաշվի նստելով իրականության հետ, կապիտալիստական աշխարհի ամենազոռեզ պետությունը՝ Անգլիան ստիպված եղավ փոխել իր քաղաքականությունը Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ. 1921 թ. մարտի 16-ին լոնդոնում ստորագրվեց անգլո-սովետական առևտրական առաջին պայմանագիրը, և այլա:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, վերջինս իրոք շատ դժվարին վիճակում էր գտնվում և դեռ պետք է կենաց ու մահվան կռիվ մղեր իր ինքնուրույն գոյության իրավունքը նվաճելու համար: Այս շրջանում Թուրքիան կատարյալ մեկուսացման մեջ էր, իսկ Անգլիայի կողմից լավ զինված հունական բանակը ընդհուպ մոտեցել էր Անկարային. կառավարական հիմնարկների մի մասը տեղափոխվել էր Կայսերի: Քեմալականների ներքին վիճակը բավականին խախտու էր, հատկապես Ազգային մեծ ժողովում, որտեղ հոգևորականությունը հարձակումներ էր սկսել Քեմալի դեմ՝ վերջինիս մեղադրելով «շարիաթի» խախտումների մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերը, պատմական իրականությունը վկայում են, որ այդ շրջանում ինքը Թուրքիան աջակցության կարիք ուներ իր ներքին ու միջազգային դրությունն ամրապնդելու և հակաիմպերիալիստական պայքարը շարունակելու համար:

Հարկ է նշել, որ հարցին նման միակողմանի գնահատական է տրվել տակավին 1930-ական թվականների սկզբին լույս տեսած Թուրքիայի առաջին պաշտոնական հրատարակության՝ «Թարիհի» էջերում, որտեղ միանգամայն անտեսվում է Թուրքիայի շահագրգռվածությունը սովետական օգնության մեջ. «Հենց Սովետական հանրապետության ընդհանուր քաղաքականությունը, նրա շահերն էին պահանջում նպաստել և նույնիսկ աջակցություն ցույց տալ ազատության և անկախության համար մղվող թուրքական շարժմանը»¹:

¹ Tarih, cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 61.

Բնակարկներ այս հարցը հանգամանորեն, քանի որ վերոհիշյալ փաստարկը, թե իրր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում մերձենալ Թուրքիայի հետ և «շահագրգռված էր» վերջինիս օգնել, հաճախ է մեջ բերվում 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կապակցությամբ:

Ինչպես հայտնի է, Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև կնքված առաջին քաղաքական պայմանագիրը՝ 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված պայմանագիրն է: Անհրաժեշտ է այն վճռական նշանակությունը, որ հիշյալ պայմանագիրն ունեցավ Թուրք ժողովրդի հաղթանակի գործում: Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքված այդ պայմանագիրը քեմալական Թուրքիային դուրս բերեց արտաքին քաղաքական լրիվ մեկուսացումից: Այն իսկպես առաջին, իրավահավասար պայմանագիրն էր, որ ևրրեց Թուրքիան կնքել էր որևէ մեծ տերության հետ: Մոսկվայի պայմանագրով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը մեծահոգիորեն հրաժարվեց բոլոր այն հատուկ արտոնություններից ու կապիտուլյացիաներից, որոնցից օգտվում էր ցարական Ռուսաստանը (հոդված 7-րդ): Պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թուրքիային ազատում էր դրամական և այլ բոլոր այն պարտավորություններից, որոնք բխում էին Թուրքիայի և ցարական կառավարության միջև նախկինում կնքված միջազգային փաստաթղթերից¹: Բացի այդ, ընդառաջելով Անկարայի կառավարության խնդրանքներին, սովետական կառավարությունը համաձայնվեց Թուրքիային անվերադարձ հատկացնել տաս միլիոն ոսկի ռուբլու շափով ֆինանսական օգնություն, ինչպես նաև զենք²:

Իր ժամանակին Թուրք ղեկավար գործիչները, քեմալական մամուլը բարձր գնահատական են տվել 1921 թվականի պայմանագրին, ընդգծել են Թուրքիայի համար նրա ունեցած առաջնակարգ նշանակությունը: Մոստաֆա Բեմալը 1921 թ. հունիսի 27-ին արտասանած իր ճառում հետևյալ կերպ է գնահատել հիշյալ պայմանագիրը. «1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը զերծ է ինքնակալությունը և արիստոկրատիային հատուկ իմպերիալիստական

¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 599.

² 1921 թ. ընթացքում սովետական կառավարությունը Թուրքիային տրամադրեց 33.275 հրացան, 57.986.000 փամփուշտ, 327 զնգացիր, 54 հրետանային թեզանթ, 129.479 արկ, 1500 սուր, 20 հազար հակազաղ և մեծ քանակությամբ ռազմական այլ սպառազինություն, այդ թվում ծովային երկու կործանիչ: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 675.

բոլոր ձգտումներից... Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք այդ պայմանագրին մեծ նշանակություն ենք տալիս...¹ Պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Թուրքիայից ստացված հաղորդումներից մեկում ասվում էր, որ սովետա-թուրքական պայմանագիրը մեծ խանդավառություն է առաջ բերել ամբողջ երկրում: «Ընդհանուրի ուշադրությունը կենտրոնացված է ռուս-թուրքական պայմանագրի վրա: Պաշտոնական և մասնավոր հրատարակությունները միահամար կերպով ողջունում են այդ պայմանագիրը և հավատացնում, որ միայն դրանով է թուրք ժողովրդի փրկությունը»²:

Այժմ, մի քանի տասնամյակ անց, թուրք պատմաբանները, անտեսելով փաստերը, ժխտում են պայմանագրի կարևորությունը Թուրքիայի համար, ուրանում են բարոյական, նյութական և ռազմական այն մեծ օգնությունը, որ Թուրքիան ստացավ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենածանր օրերին:

Սակայն ոչ բոլոր թուրք հեղինակներն են զնում փաստերի բացահայտ նենգափոխման ուղիով: Կան պատմաբաններ, որոնք «յուրովի» են աղավաղում պատմական իրականությունը, այն է՝ խոստովանելով հանդերձ Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված օգնությունը, ժխտում են այդ օգնության անշահախնդիր բնույթը, փորձում են այն կապել Սովետների «հեռու գնացող իմպերիալիստական նպատակների», Թուրքիայում «կոմունիզմի հաստատելու» երևակայական պլանների հետ և այլն: Այսպես, վերջերս լույս տեսած «Թուրքիայի քաղաքական պատմությունը 1700-ից մինչև 1958 թվականը» վերնագրով գրքում, որը, ի դեպ, գրված է հատուկ նպատակով՝ Թուրքիայի զինվորական դպրոցներից մեկի ունկնդիրների համար, հեղինակը՝ Թահսին Յունալը գրում է, որ «եթե ռուսները Թուրքիայի ազգային շարժմանը օգնություն խոստացան և այդ առաջարկը հետագայում մի քանի անգամ կերկնեցին, Սուլտաֆա Քեմալը երկար մտածեց, թե նրանք ինչ նպատակով են օգնություն առաջարկում»: «Նպատակը մեկն էր, — եզրակացնում է հեղինակը, — կրկնել Հոնքիար Իսքենդերի պայմանագիրը, այսինքն՝ թուրքերին վերցնել իրենց հովանավորության տակ և կոմունիզմը տարածել Անատոլիայում»³:

¹ ՏՃ՝ Ս. П. Моисеев, Ю. Розалиев, К истории советско-турецких отношений. Госполитиздат, 1958, стр. 23.

² ՏՃ՝ «Правда», 29.III.1921.

³ Tahsin Ünal, 1700 den 1958'e kadar Türk siyasi tarih. Ankara, 1958, s. 260.

Նախ, ոչ թե Սովետական Ռուսաստանն է իր օգնությունը Թուրքիայի վրին փաթաթել, ինչպես փորձում է ներկայացնել հեղինակը, այլ ինքը՝ Անկարայի կառավարությունն է Մուստաֆա Քեմալի և մյուս թուրք ղեկավար գործիչների բերանով բազմիցս օգնություն խնդրել Սովետական Ռուսաստանից: Լենինին տղարկած Քեմալի նամակի մասին արդեն ասվեց: Իսկ քա՛նի անգամ է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը իր արտաքին գործերի մինիստրի միջոցով օգնություն խնդրել: Բերենք միայն մի օրինակ: Տակավին Մոսկվայի պալատնագրի ստորագրումից առաջ, 1921 թ. հունվարի 30-ի նոտայում Անկարայի կառավարությունը, ընդունելով, որ իր միջազգային դրությունը մնում է անփոփոխ, այսինքն առաջվա պես ծանր, խնդրում էր Սովետական Ռուսաստանից «տրամադրել ընդհանուր հնարավոր նյութական միջոցները, որպեսզի Թուրքիան կարողանա ետ մզել իր դեմ ձեռնարկվող նոր հարձակումները...»¹:

Սակայն ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Թուրքիան ընդունեց Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, չէ՞ որ, հեղինակի ասելով, Մուստաֆա Քեմալը այն կարծիքին էր, թե իբր «կոմունիստական Ռուսաստանը ցարական Ռուսաստանի նման իմպերիալիստ է»: Այստեղ արդեն հեղինակը ստիպված է խոստովանել, որ Թուրքիան այդ քայլին դիմեց ազատագրական պայքարը շահելու համար անհրաժեշտ դրամը և սպառազինությունը ապահովելու նպատակով²:

Քեմալի կարծիքներին այդքան մոտիկից «ծանոթ» թուրք հեղինակին պետք է, որ հայտնի լինեի նրա այն գնահատականը, որ վերջինս տվել էր 1922 թվականին՝ սովետական դիվանագիտական ներկայացուցիչներին. «Մենք խորապես երախտապարտ ենք Ձեր կառավարությանը և Լենինին՝ նրանց անշահախնդրյալ համար: Դուք օգնում եք, չպահանջելով մեր կողմից հնազանդություն, չկապելով այդ օգնությունը որևէ կարգի քաղաքական պարտավորությունների հետ»³ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված նյութական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությունն այնքան ակնհայտ է, անժխտելի, որ այդ մասին չեն կարող չխոստովանել ՄՍՌՄ-ի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված օտարերկրյա հեղինակներն անգամ՝ իրենց հակասովետական ոգով զրված աշխա-

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 470.

² Tahsin Ünal, նշվ. աշխ., էջ 261:

³ Տե՛ս «Международная жизнь», 1960, № 8, стр. 116.

տություններում: Կարելի է բազմաթիվ օրինակներ բերել, սկսած անգլիական հայտնի պատմաբան Թոմսթից, սակայն բավարարվենք միայն երկուսով: Ամերիկյան պրոֆեսոր է. Բիսբին, որը երկար տարիներ դասավանդել է Թուրքիայում և քաջ ծանոթ է այդ երկրի պատմությանը, գրում է. «Սկսած 1920 թվականից Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիայի միակ բարեկամն էր, միակ երկիրը, որը դրամով և սպառազինությամբ օգնեց Թուրքական ազգային-ազատագրական պատերազմին»¹: Իսկ անգլիական հեղինակներից մեկը Թուրքիային նվիրված իր աշխատության մեջ խոսելով ազգային-ազատագրական շարժման դժվարին օրերի մասին, նշում է հետևյալը. «Ամբողջ այս ժամանակամիջոցում... Ռուսաստանը միակ ազգն էր, որն օգնեց ու քաջալերեց Թուրքիային»²:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ 1921 թ. պայմանագրի կնքման մեջ Թուրքիայի շահագրգռվածությունն անտեսելու և, ընդհակառակը, Սովետական Ռուսաստանի համար նրա ունեցած նշանակությունը գերազանհատելու ձգտումն այնքան մեծ է Թուրք հեղինակների մոտ, որ նրանք կանգ չեն առնում պատմական փաստերը բացահայտորեն կեղծելու առաջ: Պրոֆեսոր էնվեր Ջիյա Կարալը, օրինակ, պնդում է, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը շէր շտապում 1921 թ. պայմանագիրը կնքել, սպասելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Ազգային մեծ ժողովի ուժի վերաբերյալ պատկերացում ստանալու համար:

«1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը,— գրում է այնուհետև Կարալը,— ստորագրվեց արևելքում հայերի, իսկ արևմուտքում՝ Ինոնյուի առաջին ճակատամարտում, հուլյների դեմ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև Անտանտի պետությունների կողմից Թուրքիային կոնգոնի կոնֆերանս հրավիրելու հետևանքով»:

Այսպես ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, վերոհիշյալ դեպքերի ազդեցության տակ էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը կնքեց 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը: Թվում է, թե Թուրքական հանրապետության պատմության մասնագետ Թուրք պրոֆեսորին պետք է որ ծանոթ լինեին այդ պատմության սկզբնավորման

¹ Bisbee Eleanor, The New Turks, Pionneers of the Republic, 1920—1950. Philadelphia, 1951, p. 188.

² Irfan Orga, Phoenix Ascendant. The Rise of Modern Turkey. London, 1958, p. 98.

³ Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953). Istanbul, 1958, s. 109.

⁴ Նույն տեղում:

շրջանի հանրաճանաչ փաստերը: Մնում է եղրակացնել միայն, որ նա գիտակցորեն սրբազրույթ է պատմական փաստերը, աղավաղում դրանք՝ ծառայեցնելով իր նպատակներին: Իսկ նպատակն ավելի քան պարզ է. ամեն կերպ դունալարդել Թուրքիայում ստեղծված դրությունը, նույնիսկ այն շրջանում նրան ներկայացնել մեծ ուժի տեր մի պետություն, որի հետ հաշվի էին նստում արևմուտքի հզոր տերությունները և ղրանով իսկ ժխտել Մոսկվայի պայմանագրի նշանակությունը Թուրքիայի համար, ցույց տալ, որ Թուրքիան դրա կարիքը չունի:

Անդրադառնանք հեղինակի թվարկած «փաստերին» առանձին-առանձին: Մի՞թե դաշնակների տիրապետության օրոք իսպառ քայքայված Հայաստանի դեմ Թուրքիայի տարած հաղթանակը Անկարայի կառավարության ուժի ապացույց էր: Այդպիսի հաղթանակ դժվար չէր ձեռք բերել այն բանից հետո, երբ քեմալական կառավարությունը 1920 թ. ամռան սկզբներից իր զորքերի հիմնական մասը կենտրոնացրել էր ոչ թե արևմտյան ճակատում, ուր հուլյները խոշոր առաջխաղացում էին սկսել, այլ արևելքում՝ Հայաստանի սահմանի մոտ՝ նրա վրա հարձակվելու նպատակով: Հայտնի է, որ քեմալականները հենց սկզբից որոշակի պլաններ ունեին ամբողջ Արևելյան Հայաստանը նվաճելու վերաբերյալ և համար առիթի էին սպասում՝ դրանք կյանքում իրականացնելու համար: Անկասկած է նաև, որ դաշնակցական Հայաստանը չէր կարող իրական սպառնալիք ներկայացնել Թուրքիայի համար: Քեմալականներին խիստ ձեռնառու էր և նրանք չհապաղեցին Օլթիի շրջանում ստեղծված միջադեպը որպես պատրվակ օդտագործել Հայաստանի դեմ ծրագրած հարձակումը սկսելու համար: 1920 թ. աշնանը ձեռնարկված թուրքական ագրեսիան նոր ծանր աղետներ բերեց հայ ժողովրդին և՛ հանգեցրեց նոր տերիտորիալ հափշտակումների: Եվ այդ արշավանքը պրոֆեսոր Կարալը ցիֆիկորեն համարում է թուրք ժողովրդի ազատագրական պայքարի առաջին հաղթանակը, եզրակացնելով, որ Հայաստանի տերիտորիայի նվաճումը, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը և թուրքական զավթիչների գազանությունները՝ («հայերի դեմ տարած հաղթանակները», ըստ հեղինակի արտահայտության) «երկրում առկա ազգային շարժման

1 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ: Հայպետհրատ, Երևան, 1963, էջ 41—55:

ծավալման և ազգային կովի հնարավորությունների մեծացման պոստնառ հանդիսացան»¹։

Կամ, մյուս փաստարկը. արդյո՞ք Խոնյուի առաջին ճակատամարտով որոշվեց Թուրքիայի ազգային ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը։ Թուրքական զորքերին դժվարությամբ հաջողվեց միայն կասեցնել հոֆական բանակի հարձակումը, սակայն նրանք առաջ չշարժվեցին։ Հուլյները այդ պարտությունից հետո էլ մեծ ուժ էին ներկայացնում և նկատելի հաջողություններ ունեցան, ընդհուպ մոտենալով Անկարային։ Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից միայն կես տարի հետո՝ 1921 թ. սեպտեմբերին Թուրքական բանակը Քեմալի ղեկավարությամբ հուլյներին պարտության մատնեց Սակարայի ճակատամարտում, իսկ դրանից հետո էլ պահանջվեց մեկ տարի՝ հուլյների դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար Դոմլուի ճակատամարտի մոտ։

Կամ Լոնդոնի կոնֆերանսը վկայակոչելը։ Գիտական անբարեխղճություն է թուրք պրոֆեսորի կողմից այդ կոնֆերանսի մասին հիշատակելը՝ ոչ մի խոսք չասելով նրա խայտառակ կրախի մասին։ Այո, քեմալականները մեծ հույսեր էին կապում այդ կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատրաստ է որոշ զիջումներ անել։ Բայց չէ՝ որ բանակցությունները ոչ մի արդյունք չտվեցին։ Թուրքական պատմիչականության կողմից Սևրի դաշնագիրը վերանայելու մասին փետրվարի 24-ին ներկայացրած կոնկրետ առաջարկությունները՝ նվիրված 1912 թվականի սահմանի վերականգնում, Իզմիրի շրջանից հունական զորքերի էվակուացիա, Հայաստանի հետ սահմանն անցկացնել ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի և այլն, այս բոլորը անգլիական պահպանողական «Թայմս» թերթի իր 1921 թ. փետրվարի 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ պահանջներ»։ Այդ կապակցությամբ ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը հետագայում ասել է հետևյալը. «Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ Թուրքները համոզվեցին, որ Անտանտի տերությունները ցանկանում էին Սևրի դաշնագրի անարգելք կիրառումը»²։

Հենց Լոնդոնի կոնֆերանսի անփառունակ վախճանը, ինչպես նաև հունական զորքերի նոր հարձակման սպառնալիքը Անկարայի կառավարությանը ստիպեց ավելի լուրջ մոտենալու Մոսկվայում ընթացող սովետա-թուրքական բանակցություններին, որից հետո

¹ Prof. Enver Ziya Karal, *Իշդ. աշխ.*, էջ 98։

² Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, Соцэкгиз, М., 1932, стр. 200.

միայն կողմերը համաձայնության եկան և 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի ստորագրումը անհետաձգելի պահանջ դարձավ:

1921 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթներին կարալի տրված «բացատրությունը» միակը չէ իր տեսակում: Նրանից անկախ Աթեմուր Բըլըջը (որը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Թուրքիան և աշխարհը» վերնագիրը կրող իր գրքում բացահայտորեն աղավաղում է սովետա-թուրքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը) համարյա նույնությամբ կրկնում է վերևում մերկացված կեղծիքը դրելով, որ «1921 թվականի պայմանագիրը ստորագրվեց այն բանից հետո, երբ հայերի, իսկ այնուհետև հույների դեմ՝ Արևմտյան ճակատում ձեռք բերված հաղթանակները համոզեցին սովետական ղեկավարներին, որ թուրքական աստղը վերընթաց շարժման մեջ է»¹:

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում աղավաղված է նաև Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին կարսում կնքված պայմանագրի պատմությունը:

Եթե պրոֆ. Կարալը Մոսկվայի պայմանագրի ուշանալը կապում է Սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ, ապա Մյուքերեմ Բյամիլ Սուն և Բյամիլ Սուն «Թուրքական հանրապետության պատմության» իրենց դասագրքում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը ձգձելու մեջ նույնպես մեղադրում են Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը:

«Ռուսները, որպես միջնորդ հանդես գալուց առաջ,— գրում են նրանք,— ցանկանում էին ճանաչել թուրքական կառավարության ուժը և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ սպասեցին: Սակարյայի մոտ թուրքական բանակի տարած մեծ հաղթանակից հետո միայն նրանք հավատացին թուրքական նոր կառավարության հզորությանը և կովկասյան հանրապետությունների ու մեր միջև ստորագրվող պայմանագրի միջնորդ դարձան»²:

Նախ նշենք, որ թուրք հեղինակների այս տեսակետն էլ ունի իր «հիմքը»՝ «Թարիհը»:

¹ Altemur Kilic, Turkey and the World, Washington, Public Affairs Press, 1959, p. 39.

² Mükerrer Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cümhuriyeti tarihi. İstanbul, 1957, s. 85.

«Մոսկվայի կառավարությունը,—գրված է «Թարիհում»,—որոշ ժամանակ ձգձգում էր Կարսի պայմանագրի ստորագրումը և Սակարյա գետի վրա թուրքերի տարած հաղթանակից հետո միայն ստորագրեց այդ պայմանագիրը»¹։

Այս անհիմն, փաստագրերի պնդումները նպատակ ունեն դիտավորյալ կերպով սքողել պատմական փաստերը։ Իրականում ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել։ Թուրքերն իրենք էին ձգձգում Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը։ Այդ մասին են անվիճելիորեն վկայում ինչպես բազմաթիվ արխիվային, այնպես էլ վերջերս հրապարակված նյութերն ու փաստաթղթերը։

1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրով նախատեսվում էր կարգավորել և նորմալացնել Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների փոխհարաբերությունները՝ նրանց միջև պայմանագիր կնքելով։ Հակառակ այդ բանին, Անկարայի կառավարությունը տարբեր պատրվակներով ուշացնում ու հետաձգում էր բանակցությունները անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ։ Դրա պատճառն այն էր, որ թուրքական կառավարող շրջանները, չնայած այն բանին, որ Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը չեղյալ էր հայտարարվել, տակավին չէին հրաժարվել այն կյանքում կիրառելու իրենց մտադրությունից։ Դա պարզորոշ երևում է նաև Մոսկվայում Անկարայի կառավարության դեսպան Ալի Ֆուադին ուղարկած Զիչերինի 1921 թվականի ապրիլի 8-ի նոտայից, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Ձեմ կարող թաքցնել Ձեզնից իմ խորին զարմանքը, որ ես ունեցա Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Ֆեվզի փաշայի հայտարարությունների հետ ծանոթանալիս... Այդ հայտարարության մեջ ռազմական մինիստրն ասում է, որ Հայաստանի այն մասը, որը դեռևս գտնվում է թուրքական զորքերի օկուպացիայի տակ, էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը գործողության մեջ մտցնելուց հետո միայն...»։ Հիշյալ նոտայում Սովետական մոսկաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի իրագործումը պահանջելը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելուն»²։

¹ Tarih, cilt IV, Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 103—104.

² «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 53—54.

Սակայն այս նոտայից հետո էլ թուրքական կառավարությունը քողարկված ձևով շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլի պայմանադրից:

Մոսկվայի կոնֆերանսի ժամանակ կողմերը պայմանավորվեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը թուրքիա վերադառնալու ճանապարհին կանգ կառնի Քրիլիսիում և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների հետ պայմանագիր կիջի: Սակայն, երբ ապրիլի կեսերին թուրքական պատվիրակությունը եկավ Անդրկովկաս պատվիրակության ղեկավար, արտաքին դործերի մինիստր Յուսուֆ Գևմալը անսպասելիորեն հայտարարեց, որ ինքը կարող է պայմանադրի կնքել միայն Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար լիազորված չէ: Դա էր պատճառը, որ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների տ. թուրքիայի միջև նախատեսվող կոնֆերանսը տեղի չունեցավ և պատվիրակությունը մեկնեց Անկտրա: Չնայած այն բանին, որ թուրքերն իրենք ձախողեցին անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը, Անկարայի կառավարությունը փորձեց դրա պատասխանատվությունը բարդել Սովետական Ռուսաստանի և Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների կառավարությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը՝ չիրագործելու մեջ: Չիչերինի 1921 թվականի հուլիսի 6-ի պատասխան նոտայում որոշակիորեն ասվում էր, որ վերոհիշյալ 15-րդ հոդվածը չիրադրվելու միակ պատճառն այն էր, որ թուրքական պատվիրակությունն ինքը անհնարին դարձրեց պայմանագրի կնքումը անդրկովկասյան հանրապետությունների և թուրքիայի միջև¹:

Միայն հունիսի 14-ին ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողկոմատը ստացավ թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադի հաղորդումն այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը համաձայն է պայմանագիր կնքել անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների հետ: Սակայն դրանից հետո էլ կոնֆերանս գումարելու համար պահանջվեց շուրջ երեք ամիս: Դրա պատճառը դարձյալ Անկարայի կառավարության գրաված դիրքն էր:

¹ 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել՝ անդրկովկասյան հանրապետություններին վերաբերող պայմանագրի հոդվածները վերջիններիս կողմից ճանաչվելու համար: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 602.

² «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 169.

Կոնֆերանսը Կարսում հրավիրելու իր նախնական առաջարկությանը հակառակ¹, թուրքական կառավարությունը հանդես եկավ Անկարայում հավաքվելու առաջարկով, որը միանգամայն աննպաստ էր անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների պատվիրակությունների համար՝ իրենց կառավարությունների հետ հաղորդակցություն պահպանելու տեսակետից։ Մերժելով այդ առաջարկը, Չիչերինը 1921 թ. օգոստոսի 8-ի նոտայում ընդգծում էր նաև, որ Անկարան գտնվում է պատերազմի թատերաբեմին շատ մոտ հեռավորության վրա², թուրքական կողմը, այնուհետև, նորից փորձեց պնդել իր առաջարկը, բայց հաջողություն չունեցավ։

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերն անվիճելիորեն հերքում են թուրք պատմաբանների այն կեղծիքը, թե իբր սովետական կողմն էր ձգձգում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը։ Ընդհակառակը, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Սովետական Հայաստանին պարտադրելու թուրքական կառավարության փորձերը ի նկատի ունենալով, ՌՍՖՍՌ կառավարությունն ինքը շահագրգռված էր արագացնելու Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագիրը։

Նույնիսկ Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում թուրքերը կեղծավոր և խարդախ քաղաքականություն էին վարում, փորձում էին երկարաձգել բանակցությունները։ Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Մուսիլյանը 1921 թ. հոկտեմբերի 5-ին հաղորդում էր Կարսից, որ «թուրքերը դիտավորյալ կերպով ձգձգում են բանակցությունները, հույսեր կապելով ռուս-լեհական ճգնաժամի սրման հետ»³։ Կարսի կոնֆերանսում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Յա. Գանեցկին հոկտեմբերի 6-ին Չիչերինին ուղարկած իր հեռագրում նույնպես հայտնում էր այդ մասին։

«Բոլորիս մոտ ստեղծվել է որոշակի տպավորություն, որ թուրքերը գիտակցորեն ձգձգում են կոնֆերանսը։ Քաղաքում լուրեր են շրջում, որ այսօր-վաղը պատերազմ կհայտարարվի Լեհաստանին և մեզ որոշակիորեն հայտնի է, որ թուրքական պատվիրակությունը չարաշահում է այդ հանգամանքը»⁴։

¹ Այդ մասին տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 227, 249, 255, 287.

² Նույն տեղում, էջ՝ 255։

³ ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 56։

⁴ Նույն տեղում, թ. 50։

Թուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Կարսի կոնֆերանսի բանակցությունների ընթացքը, որի անաշու շարադրանքը անխուսափելիորեն վեր կհաներ թուրքերի երկդիմի քաղաքականությունը, ինչպես անդրկովկասյան հանրապետությունների, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ։ Թուրք պատմաբանները, օրինակ, հայտարարում են, որ կոնֆերանսում արտասովոր ոչինչ տեղի չունեցավ, որ բանակցությունները հարթ անցան։ Այսպես, Ջերեսույր, խոսելով Կարսի կոնֆերանսի մասին, դրում է, որ «բանակցությունները նորմալ անցան», «հայերը առաջ չքաշեցին սահմանի վերանայման ու ճշգրտման պահանջը»¹։ Այնինչ, արխիվային փաստաթղթերից և, առաջին հերթին, կոնֆերանսի նիստերի արձանագրություններից հայտնի է, որ բանակցությունները չափազանց սուր և լարված բնույթ էին կրում այն բացահայտ թշնամական դիրքի հետևանքով, որ գրավել էր թուրքական սլատվիրակությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ։

Ինչպես նշվեց, թուրքերը պահանջում էին սեպարատ պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, որը նրանց հնարավորություն կտար միայնակ մնալ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս թելադրել իրենց պայմանները, այսինքն պարտագրել Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը։ Արտասովոր էր թեկուզ այն, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը միասնական պայմանագիր ստորագրելու վճռականությամբ գալով կոնֆերանս, նորից հանդիպեց սեպարատ պայմանագրեր կնքելու թուրքերի, արդեն մերժված, առաջարկությանը։ Կոնֆերանսի առաջին նիստում թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը ցանկանում է պայմանագրեր ստորագրել անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին։ Սակայն, թուրքերի այդ նպատակը չիրականացավ անդրկովկասյան հանրապետությունների գրաված համերաշխ և վճռական դիրքի շնորհիվ։ Անդրկովկասյան պատվիրակությունը «կատեգորիկ կերպով հայտարարեց թուրքերին, որ նա պահանջում է համատեղ բանակցություններ անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների հետ և միասնական հաշտության պայմանագիր»²։ Շարունակելով համառել, թուրքական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկավ մի պրովոկացիոն

¹ General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 259.

² Г. К. Орджоникидзе, Избранные статьи и речи. М., 1939, стр. 177.

հարցով՝ ինչպիսի՝ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունները: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղված հոկտեմբերի 3-ի նոտայում Ջիլերինը պաշտոնապես հայտարարեց, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունները տեղյակ են պահել ՌՍՖՍՌ կառավարությանն այն մասին, որ նրանց միջև գոյություն ունի քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինք՝ նրանց վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ¹: Միայն դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը (որին գլխավորում էր մոլի շովինիստ-ջարդարար Քյազըմ Կաբաբեբիր փաշան) համաձայնվեց միասնական պայմանագիր ստորագրել երեք սովետական հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ:

Կոնֆերանսի ժամանակ տեժեղ պայքար ծավալվեց Ալեքսանդրապոլի դեպոյի հարցի շուրջը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պահանջում էր հտ վերադարձնել քաղաքի օկուպացման ժամանակ կողոպտված ու արտահանված հսկայական գույքը, իսկ թուրքերը լկտիորեն փորձում էին «հաստատել» իրենց իրավունքը այդ գույքի նկատմամբ²:

Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական սահմանի վերջնական ճշգրտման հարցին, այստեղ ևս թուրքական պատվիրակությունը հանդես բերեց իր անհաշտ, թշնամական վերաբերմունքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ծիշտ է, Կարսի կոնֆերանսում տերիտորիալ հարցերն ըստ էության չքննարկվեցին, քանի որ նրանք իրենց արտահայտությունն էին գտել Մոսկվայի պայմանագրում, որի համաձայն, ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, ստեղծված իրադրությունից ելնելով, Կարսը, Արդահանը և Արթվինը ղիջեց Թուրքիային: Սակայն անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես եկավ սովետա-թուրքական սահմանը մի փոքր շտկելու առաջարկով այն հաշվով, որ պատմական Անի քաղաքը և նրա ավերակները անցնեն Սովետական Հայաստանին՝ որպես հայ ժողովրդի մշակույթի համար հսկայական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Թուրքերը հրաժարվեցին ընդառաջ գնալ այդ խնդրանքին, թեև մինչ այդ նրանք տվել էին իրենց համաձայնությունը³:

¹ «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 392.

² Տե՛ս ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113բ, ց. 3, գ. 75, թ. 59:

³ Տե՛ս ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 6с/28р, оп. 1, ед. хр. 81.

Թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված 1922—1923 թթ. Լոզաննի կոնֆերանսին:

Ինչպես հայտնի է, կոնֆերանսում քննարկվող առավել կարևոր հարցերից մեկը նեղուցների ուժիմի մշակման և ընդունման հարցն էր, որի բանական և արդարացի լուծման մեջ ամենից առաջ շահագործված էին՝ սևծովյան պետությունները: Սովետական կառավարության քաղաքականությունը սևծովյան նեղուցների հարցում շարադրվել էր Վ. Ի. Լենինի յոդմից՝ անգլիական «Օրսերվեր» և «Մանչեստեր Գարդիան» թերթերի թղթակից Ֆարբմանին տված ինտերյուի մեջ, որտեղ ասված էր, որ նեղուցների վերաբերյալ սովետական ծրագիրը իր մեջ պարունակում է.

«Առաջին, Թուրքիայի ազգային ձգտումների բավարարումը:

Երկրորդ, նեղուցների փակումը խաղաղ և պատերազմական ժամանակ ռազմական բոլոր նավերի համար: Այս է բոլոր տերությունների, ոչ միայն նրանց, որոնց տերիտորիան անմիջականորեն սահմանակից է նեղուցներին, այլև բոլոր մնացածների անմիջական մերձավորադույն առևտրական շահը:

Երրորդ, նեղուցների վերաբերյալ մեր ծրագիրը առևտրական նավազնացության կատարյալ ազատությունն է...»¹:

Լոզաննի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակությունը Գ. Վ. Զիչերինի գլխավորությամբ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նեղուցների նոր ուժիմի մշակմանը՝ սևծովյան պետությունների շահերին համապատասխանող կոնվենցիա ընդունելու համար: Սակայն սովետական պատվիրակության ջանքերն այդ ուղղությամբ հենց սկզբից աջակցություն չգտան Թուրքական պատվիրակության կողմից, որն ավելի քան Սովետական Միությունը շահագործված էր նեղուցներն ամրացնելու և հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու մեջ:

Ընդհակառակը, Թուրքիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող այս հարցում Անկարայի կառավարությունը լուրջ զիջումներ արեց իմպերիալիստներին՝ խախտելով 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որով նախատեսվում էր Սև ծովի և նեղուցների միջազգային ստատուսի վերջնական մշակումը հանձնարարել սևծովյան պետությունների ներկայացուցիչներից բաղկացած հատուկ կոնֆերանսին: Դեռ ավելին, Թուրքական պատվիրակությունը անդրկովկասյան գործարքի մեջ մտավ Անտանտի պետու-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 456—457: Հայպետհրատ, Երևան, 1952,

թյունների և, առաջին հերթին, Անգլիայի հետ, որի հետևանքով ընդունվեց նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ այնպիսի մի կոնվենցիա, որը հակասում էր ինչպես Սովետական Միության ու սևծովյան մյուս պետությունների, այնպես էլ հենց իրեն՝ Թուրքիայի շահերին:

Որ նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ կողաննի կոնֆերանսում ընդունված կոնվենցիան իրոք ձեռնտու չէր Թուրքիային և չէր ապահովում նրա անվտանգությունը, երևաց հետազայում, երբ Թուրքական կառավարությունն ինքն առաջինը հարց բարձրացրեց կողաննի կոնվենցիան վերանայելու մասին:

Անտեսելով փաստերը, Թուրք հեղինակները ժխտում են նեղուցների փակման մեջ Թուրքիայի շահագրգռվածությունը, կողաննի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակության կողմից նրան ցույց տրված բարոյական մեծ օգնությունը: Այսպես, Ալթինոք Քըլըջը գտնում է, որ «Զիշերինը ձևացնում էր, թե իբր նա բարյացակամորեն պաշտպանում է Թուրքական նոր պետությունը»¹ և գալիս այն հետևության, որ «ոչ սևծովյան պետությունների ռազմաճակատների համար նեղուցները փակելու պահանջը, որով հանդես էր գալիս Ռուսաստանը, միայն արտաքուստ էր թվում պրոթուրքական, բայց իրականում այն Սովետական Ռուսաստանի օգտին էր»²:

Պետք է ասել, որ հեղինակն իր այդ տեսակետը հայտնում է մի աշխատության մեջ, որտեղ հաճախ է հիշատակվում Քեմալ Աթաթյուրքի անունը: Ուստի ավելորդ չէ վերհիշել վերջինիս կարծիքը քննարկվող հարցի վերաբերյալ. տակավին 1923 թվականին Քեմալը ընդգծել է, թե ինչպիսի մեծ օգուտ բերեց Թուրքերին Զիշերինի հիանալի ելույթը կողաննում, որ Սովետական Ռուսաստանի աջակցությունը բարոյապես օգնեց իրենց»³: Նման անաչառ խոստովանությունների կարելի է հանդիպել նաև առանձին Թուրք հեղինակների աշխատություններում: Այսպես, Ռըֆքը Սալիմ Բուրչակը, խոսելով նեղուցների մասին, նշում է, որ «կողաննում Թուրքական տեսակետը եռանդուն կերպով պաշտպանվում էր Ռուսաստանի կողմից»³: Ամերիկյան հայտնի պատմաբան Հովարդը, որը շատ հուռ է Սովետական Միությանը համակրելուց, գտնում է, որ կողաննում սովետական պատվիրակությունը ավելի եռանդուն կերպով, քան իրենք Թուրքերը, պաշտպանում էր վերջիններիս իրա-

¹ Altınok Kılıç, ԶԺ. աշխ., էջ 44:

² «Международная жизнь», 1960, № 11, стр. 141.

³ Rifki Salim Burçak, Türk—Rus—İngiliz münasebetleri (1791—1941), İstanbul, 1946, s. 67.

վումքները: Խոսելով նեղուցների վերաբերյալ սովետական առաջարկների մասին, նա դրում է, «Ռուսական սխեման աճելի պրոթուրքական էր, քան Իսմեթ փաշայի ժրագիրը»¹: Նույն կարծիքն են հայտնում ամերիկյան այլ հեղինակներ²:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում հատկանշական է նաև պատմական դեպքերի շարադրանքի ժամանակ փաստերի միանգամայն կամայական ընտրությունը: Թուրքիայի դիրքը, նրա քաղաքականությունը սովերոտ կողմից դրսևորող ոչ մի փաստ չի հասնում ընթերցողին, այդ մասին փակկցորեն լռություն է պահպանվում և, միևնույն ժամանակ, ցցուն ձևով ներկայացվում են Թուրքիայի «գրական» գործերը: Ալի Ֆուադ Ջեբեսույը իր մի այլ գրքում, 1957 թ. հրատարակված «Քաղաքական հուշերում» չի մոռանում նշել, որ իրենք, թուրքերը, Լույաննի կոնֆերանսից պահանջեցին սովետական պատվիրակությանը հրավիրել նեղուցների հարցի քննարկմանը³: Սակայն նա ոչինչ չի ասում թուրքական պատվիրակության ապերախտ և տխրահրուժ վարքագծի մասին, լռությամբ է անցնում այն փաստի կողքով, որ թուրքական պատվիրակությունը սովետական պատվիրակությունից գաղտնի մասնակցում էր էքսպերտների հանձնաժողովում նեղուցների հարցի քննարկմանը՝ Անգլիայի և իմպերիալիստական մյուս պետությունների հետ⁴:

* * *

Այսպես ուրեմն, հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված սովետա-թուրքական հարաբերությունների սկզբնական շրջանի (1920—1923) պատմության հարցերին, որոնք, ինչպես փորձեցինք ցույց տալ, լուսաբանվում են չափազանց միտումնավոր, հակագիտական դիրքերից՝ աղավաղվում են դեպքերը, կեղծված տեսքով է ներկայացվում պատմական իրականությունը, գիտակցորեն թաքցվում են կարևոր շատ փաստեր: Հիմնական տեղեղենքը, որը գերիշխում է թուրք հեղինակների տեսակետներում ու

¹ Harry H. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913—1923. Oklahoma, 1931, p. 286.

² Տե՛ս «The Diplomats 1919—1939», Ed. by Gordon A. Craig and Felix Gilbert, Norman, 1953, p. 203.

³ General Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar. Istanbul, 1957, s. 321.

⁴ Տե՛ս «История дипломатии», т. III, Госполитиздат, М.—Л., 1945, стр. 220—221.

դնահատականներում դա այն է. որ իբրև Սովետական Միությունը
ավելի, քան Թուրքիան, շահագրգռված էր այդ հարաբերություննե-
րի հաստատման ու ամրապնդման մեջ, իսկ վերջինիս համար այն
յուրեր վճռական նշանակություն: Այստեղից էլ թուրք հեղինակնե-
րի ջանքերը՝ ամեն կերպ նսեմացնելու և նույնիսկ անտեսելու Սո-
վետական պետության կողմից այդ շրջանում Թուրքիային ցույց
տրված նյութական, ռազմական ու բարոյական մեծ օգնությունն
ու աջակցությունը, թերազնահատելու և ժխտելու այդ օգնության
նշանակությունը թուրք ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայ-
քարի հաղթանակի գործում:

Р. Г. СААКЯН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ
ОТНОШЕНИЙ 1920—1923 ГОДОВ В ТРУДАХ
СОВРЕМЕННЫХ ТУРЕЦКИХ АВТОРОВ

Резюме

В изданных в послевоенные годы трудах турецких исто-
риков по новейшей истории, учебниках по истории Турецкой
республики и мемуарах видных турецких политических дея-
телей и журналистов значительное место уделено вопросам
взаимоотношений СССР и Турции и, в частности, советско-
турецким отношениям в период их установления. Турецкие
авторы игнорируют факты недалекого исторического прошло-
го, в том числе и высказывания Кемаля Ататюрка о важном
значении помощи Советской России для победы национально-
освободительного движения турецкого народа, недооценивают
и даже пытаются отрицать эту помощь, ее бескорыстный ха-
рактер. Вместе с тем они крайне тенденциозно освещают исто-
рию заключения Московского и Карсского договоров, необос-
нованно утверждают, будто правительство РСФСР сознатель-
но затягивало заключение этих договоров. Турецкие авторы
отрицают также значение моральной поддержки, оказанной
советской делегацией Турции на Лозаннской конференции
1922—1923 гг.

В статье на основе опубликованных документов, архив-
ных материалов, а также откровенных признаний видных по-
литических деятелей и турецкой прессы того времени разо-
блачается подобная фальсификация.